

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ПОВЕСТТЕРИНДЕ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАЛЫК
ТАРБИЯНЫН БЕРИЛИШИ
НАРОДНОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ И ВОСПИТАНИЕ В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА
PEOPLE'S PEDAGOGICAL EDUCATION IN CHURCHES AITMATOV

Нурматова Г.М. окутуучу
ЖАМУ ТИПФ

Аннотация: Бул макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көрсөтүлгөн элдик педагогикалык тарбиянын берилишине токтолуу менен чыгармаларынын тарбиялык мааниси жаштарды тарбиялоодо өзгөчө орунда экендиги көрсөтүлгөн.

Аннотация: В этой статье отражено особое место этнопедагогического воспитания в воспитании молодежи в произведениях Ч. Айтматова.

Abstract: This article reflects the special place of ethno-pedagogical education in the education of young people in the works of C. Aitmatov.

Түйүндүү сөздөр: дүйнө тааным, элдик ыкмалар, аксиома, бата, түнт, жазуучу, аңчылар, көркөм.

Ключевые слова: мировоззрение, народные методы, аксиома, благословение, угрюмый, платочек, охотники, художественный.

Keywords: worldview, folk methods, axiom, blessing, scowl, handkerchief, hunters, artwork.

Адабият менен таалим-тарбия билимдери өз ара тамырлаш, түгөйлөш дөөлөттөр экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу таасын далилденген аксиома. Көркөм адабияттын таалим-тарбия маданиятынын коруна кошкон салымы ар бир жазуучунун өнөрканасынын өзгөчөлүгүнө, даанышмандык дараметине жараша ар түрдүү деңгээлде чындыкка айланып келет. Ушул ыңгайдан алып караганда Ч.Айтматовдун чыгармаларынын таалим-тарбия сабактары көп кырдуу жана терең. Жазуучунун чыгармаларынын нускалуу идеяларынын үлгүсүнөн миллиондогон адамдар рухий сабак алып, дүйнө таанымы өзгөрдү, пейли агарды, көз карашы түптөлүп түзөлдү.

Чыңгыз Айтматов кайсы гана темада жазбасын ар дайым ал үчүн эң башкысы Адам болуп кала берет. Адамдын улуулугун, бардык жеңүүчү күчүн, социалдык-нравалык келбетин изилдөө ал аркылуу жалпы адамзаттык, интернационалдык проблемаларды чечүү Айтматовдун чыгармачыл өзгөчөлүгүн түзөт. Буга биз анын “Эрте келген турналар”, “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” повесттерин окуу менен дагы бир жолу ынаналарыбыз.

“Эрте келген турналар” кыргыз элиндеги уул балдарды тарбиялоонун идеялары, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, усулдарын аларды тарбиялоого жоопкер ата-энелердин, Чекиш чал, Мырзабай сыяктуу элдик педагогдордун ишмердүүлүгүн кеңири планда тааныткан илимий изилдөөгө тете чыгарма. Бул повестинде жазуучу жөнөкөй, кандайдыр бир деңгээлде бизге тааныш каармандардын иш-аракеттерин сүрөттөйт. Ч.Айтматовдун талантынын бир артыкчылыгы ушунда - ал адабиятта эбактан көңүл бөлүнүп келаткан эски темага, тааныш сюжетке тааныш ыкмада кайрылса да, ага жаңыча ой жүгүртүп, анын башта эч ким ача элек жаңы жээгин таап, ачып берет. «Эрте келген турналарда» Ч.Айтматов ачкан жаңы жээк биздин оюбузча, элдик педагогиканын сабактарынын жаш адамдын личностун калыптандыруудагы ролу.

Суук мектепте олтуруп, Инкамал-апайдын география сабагында Цейлон жөнүндөгү айтып жаткандарын угуп, Султанмурат согуш башталганга чейинки атасы менен өткөргөн

бактылуу турмушун эскерип кетет. Атасы барда турмуш такыр башка эле: бекем, көрктүү, ишенимдүү болчу.

Айтматов — адам турмушундагы эң бир бактылуу учурларды да жана кайгылуу минуталарды да кадыресе эле күнүмдүк тиричиликтин фонунда жерине жеткире сүрөттөп коюуга чебер. Буга Султанмураттын согуш башталганга чейинки жашоосун сүрөттөөсү ачык мисал болуп турат. Жазуучу болгону эки гана окуяга кайрылат: Султанмураттын атасы менен шаарга бараардын алдыңкы күнү жана шаарда болгон күн. Мына ушул эки учурда тең бактылуу турмуштун деми эң бир ачык, жаркын, эсте калаарлык сезилет. Жазуучу бул күндөрдү психологиялык тактык менен ийкемдүү деталдарда ажарына чыгара тарткан. Ал эми эң башкысы, ошол бактылуу күндөр Султанмурат үчүн текке кетпептир. Атасы жанында жүргөндө ал андан көп нерселерди үйрөнүп калыптыр. Жок, «мындай бол, тигиндей бол», - деп атасы атайылап акыл үйрөтүп, насаат сөзүн деле айтпайт. Бирок атанын турмуштук тажрыйбасы турмуштун өзүндөй болуп жөнөкөй, табигый түрдө уулуна өткөн экен. Атасы «ар бир иште тыкан, камбыл киши эле. Аттары дайым табында. Чабдар менен Чоңтору жалын көккө серпип, кызый жүрүп бергенде соорулары бирдей чайпалып, жанаша жорткон эки жолборстой көрүнөөр эле» [2,81б].

Бекбай карыя өзүнүн жасаган иши, жүрүм-туруму менен баласына көптү үйрөттү: Тыкан болууну, адамдарга, жан-жаныбарларга көңүл буруп, сергек мамиле жасоону, эмгекти сүйүүнү.

Мындай бир жөнөкөй эле нерселер жөнүндө кеп арасында айта кетет жазуучу. Шаарга бара жаткан жолдо атасы араба айдап бараткан Султанмуратка:

- «Кана, токточу, божуну тарт, - деди да, аттар жүрүшүн басаңдатып, токтой турган болгондо акырын ышкырып күтүп турду. - Аттардын бейшеби толду, бирок айта албай баратышат. Байкаш керек.

Айткандай эле даңгыр жолдун үстүнө шаркырата коё беришти...» [1,324б].

Дагы, шаардан кайтып келе жатканда Султанмурат уктап калат. Атасы аны чөмөлө чөптүн түбүнө жаткызып, купайкесин үстүнө жаап, анан дагы бутундагы батинкесин чечип коёт. «Бүгүн аябай кысып жүргөн батинкасы. Аны атасы кайдан биле койду»...

Мына ушундай майда нерселер баланын оюнда түбөлүккө калып калды. Булар тарбиянын эч бир кагазга түшүрүлбөгөн элдик ыкмалары эле. Кийинчерээк Султанмураттагы атасы тарбиялаган жакшы сапаттар бекемделип, чыңалды, анын жашоосунун табигый көрүнүшүнө өтү. Адамзат үчүн зор сыноо күндөрүндө ага бардык кыйынчылыкты чыдап көтөрүүсүнө жана жеңе билүүсүнө жардам берди, тирек болду.

Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести адам нравалуулук боюнча биринчи сабакты үйдөн алат. Ал сабак ата-эненин өзгөчө сүйүүсү менен жарык болуп, баланын жүрөгүнө, аң-сезимине өчпөс из калтырат. Үй- бүлө атам-замандан бери личностун калыптануусунда негизги болуп келген жана боло бермекчи. Үй-бүлөдөгү туура тарбия - коомдун нравалык саламаттыгынын залогу деген бүгүнкү күндө аксиомага айланган чындыкты ар бир адамдын аң-сезимине поэтикалык өзгөчө күч менен жеткирип турат.

Нравалуулуктун кийинки сабактарын Султанмурат жана анын мезгилинен эрте жетилген достору турмуш менен тике кагылышуудан, өз чөйрөлөрүндөгү мыкты адамдардан алды. Айрыкча башкарма Тыналиев өзүнүн иш-аракеттери менен өспүрүмдөрдүн инсандык калыптанышында зор роль ойноду.

Турмуштун ачуу-татуусуна бышыга элек өспүрүмдөрдүн согуштун капшабына майтарылбай, элдин, Мекендин башына түшкөн оорчулукту туура түшүнүп, бирдиктүү бир чоң күчкө биригип, совет элинин фашизмди жеңүүсүнө өздөрүнүн салымдарын кошууларында Тыналиев башкарманын бекем аскердик тартипте жүргүзгөн тарбиялык иштери өзүнчө бир сабак эле. Ал колхоздо жумушчу күчү жетпей жаткандыктан балдардын жардамдарын гана алып, ошону менен өз чарбасын бүтүрүп тим болбойт. Башкарма Тыналиев балдардын кыбыр эткенинин бардыгына, ал тургай «тизесинин жыртыктарына чейин» көз салып, аларды бекер ооздорчо үзүлүп түшүп мактабай, өзүнчө

сүйүп, өзүнчө талап коюп, чоң турмуштун али алдыда турган кыйын кезеңдерине өспүрүмдөрдү өзүнчө даярдады.

Эч бир жерде жазылбай, кылымдан кылым өтүп жашап келе жаткан элдик каада-салттар, жорук- жосундардын традициясында Чекиш бригадир Султанмураттарга өзүнчө таасир этти. Ал балдарга ат таптоо өнөрүнүн сырларын үйрөтүп, жакын адамынын башына түшкөн кыйынчылыкты тең бөлүшүүнүн ата-бабалык улуу салтын, ырасмисин жеткирди. Анатайдын атасы окко учкандыгын балдарга айтып: «Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башкаңар тикеңерден тик туруп, караан- жөлөк болуп, кайрат бергениңер оң. Жаш эмессиңер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, силер да ошерде болгула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай-сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин...» деп, Чекиш чал аларды өзү ээрчитип, өкүргөнгө алып барды

Ошентип, чебер психолог, даанышман тарбиячы Ч.Айтматов бул чыгармасында жаш адамдын инсандык калыптанышынын татаал процессинде элдик педагогиканын мааниси алда канча зор экендигин, ал тарбия жамаатында жазылган ар кандай үгүт-насыят окуулардан таасирдүү жана бийик тура тургандыгын конкреттүү турмуштук кырдаалдарда, каармандардын тикеден-тике аракеттеринде терең көрсөтөт.

Согуш темасында жазылган чыгармалардагы адам концепциясынын түпкү мазмунун Ч.Айтматов өзүнүн «Саманчы жолу» повестинин башкы каарманы Толгонайдын сөзү аркылуу мындайча билдирет: «Согуш адамды түнт кылат, таш боор, өзүмчүл кылат, айбан кылат деп ким айтат? Жок, согуш кырк жыл кыргын түшүрсөң да, нечендердин ажалына жетип өрттөп, кыйратып, жексен кылсаң да, адамды сен багынтып, басынта албайсың. Бардык күткөн жакшылыгынан өзү ажыраса да, адам кандай болбосун башка бирөөгө жакшылык көрсөтсөм дейт, аны сүйөп, таясам дейт, аны аз болсо да бактылуу кылсам дейт» [4,1126].

Адамдык мындай бийик касиетти биз «Эрте келген турналар» повестинин каармандарынан кайрадан көрөбүз. Согуш аларды эртелеп жетилтип, турмуштун ачуу-таттуусун мезгилинен мурда татууга мажбурлап, бейкут балалыктарын уурдап, аталарынан, ага-туугандарынан ажыратып, канчалык мүшкүл, алааматка салбасын баары бир аларды, алардагы Ата-Мекенге, адамдарга болгон улуу сезим-сүйүү сезимин жеңе албады. Тескерисинче, жаштыгына карабай Мекен жүгүн аркалашып, адамдарга аяр мамиле жасашып, дайыма ойлогондору башкалардын башына түшкөн оорчулукту канткенде жеңилдетүү болду. Автор каармандарындагы ушул башкы, асыл сапатты кичинекей гана эпизоддордо, сөз арасында эле эң бир терең, эң бир сүймөнчүлүктүү кылып сүрөттөйт. Повесттин башкы каарманы Султанмураттын эжеи Инкамал-апайдын уулу жөнүндөгү санаркоолорун көз жаздымда калтырбоосунда, иниси Ажымураттын атасын сагынып жүргөнүн сезип, эми атасы аман келсе, аны Ажымураттан талашып чыр чыгарбай: «Мейли, агам аман эле келсе, Ажымураттыкы эле болсунчу» - деп, ага жан тартуусунда, апасынын түйшүгүн кантип жеңилдетсе болот деп, анын кыйналып жүргөнүн ичтен түшүнүүсүндө адамдык бийик гуманизм, асыл сапат жатпайбы! Ал эми, Анатай атасынан ажырап, мөгдөп турганда «балдар эмне кылаарын билбей, кантип коргоп калыштын айласын таппай, тегеректеп» турушпадыбы! [1,2286].

Султанмурат үчүн сүйгөнү Мырзагүл сулуунун белекке берген жүзаарчысынан артык, аялуу, баалуу, ыйык дүйнөдө эмне бар эле? - Эч нерсе! Ал аны төш чөнтөгүнө аздектеп салып, ар дайым сылап коюп, кубаттанып жүрчү. Аны талашып Анатай менен чабыша да кеткен. Эми Анатай атасынан ажырап, күйүткө батып турганда, анын кайгысын, Султанмурат аз да болсо жеңилдеткиси келип, Мырзагүл берген ошол эч нерсеге теңегис жүзаарчысын Анатайга сунду... Бул кичинекей гана көрүнүш, майда гана деталь. Бирок анын Султанмураттын образын ачууда, жалпы эле адамдын адамдык улуулугун көрсөтүүдө, повесттин гуманисттик идеясын көтөрүүдөгү маанилик маңызы канчалык!

Адабиятта башга алда нечен «иштелген» теманы, алда нечен көтөрүлгөн проблеманы кайрадан көркөм изилдөөнүн предметине алып, ага өзгөчө бир жагымдуу жаңы түр берип, турмуштагы эле алда нечен кездешкен, көрүп билген нерселерди жаңыча көрүүгө окуучусун мажбурлап, ага карата илхамынды козутуу - Айтматовдун өзгөчө эстетикасы мына ушундай.

«Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повести Ч.Айтматовдун мурунку повесттеринин философиялык- эстетикалык концепциясын улантат. Көркөм формалык маселеси боюнча бул повесть «Ак кемеге» жакын, анткени мында да реалдуу турмуш чындыгы мифтер-уламыштар менен түйүндөшүп турат.

Эгерде жазуучу мурдагы чыгармаларында адамдардын мүнөзүн алардын социалдык-тарыхый шарт менен, же каармандардын өз ара кагылышууларында ачып келсе, аталган повестте адамды жаратылыштын стихиясына каршы коёт. Демек кырдаалдын курчтугу жагынан бул повесть беркилерден ашса ашат, акыры кемибейт. Өз каармандарын жаратылыштын стихиялуу кубулушунан келип чыккан күтүүсүз кырдаалга, татаал тагдырга коюп, андагы адамдардын аракеттерин көрсөтүү менен жазуучу дагы да адамдын кимдигин, кандайлыгын ачып берүүнү максат кылат.

«Чалкар океанды... доошсуз, кыймылсыз жана козголбос болуп басып турган улуу туманда» кайыкта төртөө сүзүп жүрүшү. Бири отчых Юрган, экинчиси Мылгун аке, үчүнчүсү кичинекей Киристин атасы Эмрайин, жана он бир, он эки жаштардагы кара көз бала Кирик. Деңиз аңчылары Кирикти деңиз аңчылыгынын оор жана коркунучтуу кесибине бала күнүнөн машыктырышып, деңизге кынык алып көнсүн дешип, аталардын аңчылык өнөрүн үйрөтүүгө деңизге алып чыгышкан. Деңизди күтүүсүз туман каптап, кайык багытынан адашып күн өткөн сайын иче турган суунун запасы азайып, аңчылар кыйын абалда калышат. Эгер суу түгөнсө, анда жашоонун бүткөнү да ошол.

Ч.Айтматов каармандарын мына ушундай оор кырдаалга коюп жатып, чындыктан тайып, каармандарын бул татаалдыктан оңой эле чыгарып, айласыз өлүмдү макул табышып эле ага «лам» дебей кол көтөртүп жөнөтүп жибербейт. Ал өлүм менен жашоонун ортосундагы айыгышкан күрөшкү бардык болгон татаалдыгында, жан- дүйнөнүн курч драмасында сүрөттөйт. Нивхилик аңчылар өлүм менен акыр аягына чейин көжөлүп күрөшүшөт. Аягында гана, кырдаалдын жылчыксыздыгына түшүнүшкөндөн кийин гана, өз үлүшүнө таандык болчу сууну жаш Кирикке калтырып, ошону менен анын өмүрүн улап, биринин артынан экинчиси өздөрүнчө жашоо менен коштошуп, кайыкты таштап, деңизге «кетишет». Эң биринчи болуп Орган карыя келет, бул бүтүмгө [5,416].

Эгерде көп жашаган, көпкө көзү канык болгон Орган карыя «башкалардын ичээр суусу түгөнбөй тура турсун үчүн өз тагдырын камчыланып», антүүнү өзүнүн жашоосунун башкы милдети деп түшүнүп, келген ажалды бекем эрки менен күчтүү көтөрсө, Мылгун аке жарык күн менен азап чегип коштошпу. Өзүнүн жашоону тендешсиз сүйүүсү менен ажалга каршы акыркы деми калганча күрөшөт. Бирок абалдын айласыздыгын сезип, өз суусун ата-балага калтырып, кайыктан боюн таштайт.

Жашоо, тиричилик менен кош айтышуу Эмрайинге эки эсе оорго турду. Ал бир эсе «ушул уулу деп секирүүгө, (кайыктан) уулун тагдырдын ырайымсыз чеңгелине жалгыз таштап кетүүгө даабай жатты».

Эмрайиндин абалынын драмасын автор каармандын өзүнүн ой-кыялында, кыймылында ачат. Эмрайин бир түндүн ичинде өзүнүн жашоосунун максаты «уулуна уланыш» экендигин секунддардын кайрылгыс узашы менен уламдан-улам, ачык-даана, курч сезе баштады. Ал өз өмүрүнүн кайт болуусу үчүн жаны ачыбады, мындан качып кутулууга арга жок экенин түшүндү. Анын жанын ачытып, айласын куруткан ой - «баласы да өлүп, ошону менен тукум курут болуп кетээри», аны менен жашоосунун маани-маңызы бүт тыптыйпыл болоору кыйнады. Жарыкчылык менен коштошунун эң акыркы мөөнөтүндө уулуна көп нерселерди айткысы келсе да айта албай, «өз акылы жетээр» деген ою менен кетти Эмрайин.

Өз өмүрлөрүн Кирискинин өмүрү үчүн кыйган адамдар, өздөрүнүн бул иштери менен баланын жүрөгүн оорутуп албайлы дешип, ага аяр мамиле жасашты. Алардын антүүлөрүнүн чоң мааниси бар эле. Кириск алардын өздөрүнүн жанын өздөрү кыюулары аргасыз, алсыз бечаралыктан болгон өлүм эмес экендигин, анын түпкү улуу максаты бар экендигин туура түшүнүп, бааласын дешти.

Чыңгыз Айтматов бул повестинде өлүм менен жашоо үчүн күрөшгүн, келечек муундар үчүн улуу муундардын камкордугун, калтырган нравалык-рухий мурасын аябагандай кыйын шарттарда, кырдаалдарда көрсөтүп, тагдырдын мындай оор сыноосунан адам деген улуу атты сыймык менен алып чыгуунун бирден бир ишенимдүү жолун таап, аны реалдуу жана көркөм чындыктын логикасын бузбай көрсөткөн.

Кириск улуу муундардын иш-аракеттеринен нравалык баа жеткис сабак алды. Адам кандай гана кыйын шартка туш болбосун аларды жеңе билген улуу күчкө ээ экендигин, алар эртеңки күн, кийинки муундар үчүн дайыма жооптуулугун повесттин идеялык-эстетикалык мазмуну ырастап турат. Повестте сүрөттөлгөн окуянын идеялык мааниси муну менен гана чектелбейт. Жаш бала Кирисктин мүнөзүнүн калыптануусунун тарыхын изилдөө менен жазуучу мезгилдин байланышын, муундардын карым-катнашын, рухий традициянын карым-катышын өзгөчө белгилейт.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыздын чыгармачылыгына жалаң эле көркөм сөздүн туундулары катары мамиле жасоо анын түпкү маанисин түгөл ачууга мүмкүнчүлүк бербейт. Айтматовдун чыгармачылыгы чындыгында эле адамдарды адамгерчиликтин бийик асылзат идеяларына шыктандырган көркөм сөздөн бүткөн соолбос, кубаттуу руханий- педагогикалык кенч деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. 8 томдон турган чыгармалар жыйнагы Б., 2004-ж.
2. Үкүбаева Л. “Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү” Б., 2008-ж.
3. Үкүбаева Л. “Ч.Айтматов жана кыргыз адабияты” Б., 2012-ж.
4. Ч.Айтматов. “Биринчи мугалим” Ф.- 1978-ж
5. Үкүбаева Л “Ч.Айтматов жана азыркы адабий процесс”- Б.2013-ж.

Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан жарыяланган “2019-жыл – Региондорду өнүктүрүү жана санариптештирүү” жана “Бухгалтерлер күнүнө” карата “Региондорду өнүктүрүүдө, эсеп жүргүзүүнү санариптештирүү – учурдун талабы” – аталыштагы Эл аралык илимий-практикалык

Конференцияга катышуу үчүн берилүүчү

МААЛЫМАТТАР

1. Аты, жөнү Нурматова Гүлшайыр Мамбетовна
2. Өлкөсү Кыргыз Республикасы
3. Уюму Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультет
4. Кызматы “Филология жана педагогика” кафедрасынын окутуучусу
5. Илимий даражасы жок
6. Илимий наамы жок

Илимий билдирүүнүн Чыңгыз Айтматовдун повесттеринде элдик педагогикалык тарбиянын берилиши

7. Дареги Жалал-Абад обл. Таш-Көмүр ш. Кызыл-жар көч.2/2
8. Телефону 0770698091
9. E-mail